

DOI: 10.33398/2224-0926-2020-2-36-28-35

УДК 78.472;9У

Уляна Граб

ORCID 0000-0002-1352-1951

**ПІД ПРИЦІЛОМ У СПЕЦСЛУЖБ:
ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Є. КОНОВАЛЬЦЯ В РОТТЕРДАМІ
І ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ХОР М. АНТОНОВИЧА**

Розглядається участь Візантійського хору М. Антоновича в урочистостях, присвячених вшануванню пам'яті очільника ОУН Євгена Коновальця у Роттердамі. З'ясовується, що радянські спецслужби вели спостереження за діяльністю Української духовної семінарії в Кулемборзі, де з хором семінаристів працював М. Антонович, а також за рядом відомих постатей в українському церковному та політичному середовищі, з якими він був близько знайомий. З'ясовується, що усвідомлення негласного нагляду спецслужб не вплинула на вибір М. Антоновича, який залучав голландських хористів до українських мистецько-політичних акцій, таким чином привертаючи до них ширшу увагу європейської спільноти. Ключові слова: українська еміграція, М. Антонович, Є. Коновалець, Візантійський хор, радянські спецслужби

Культурно-мистецький розвиток в українській діаспорі повоєнного періоду був тісно пов'язаний з політичними процесами в Радянському Союзі. Зрештою, еміграція української інтелігенції, мистецької, наукової української еліти, яка відбулася перед самим початком і впродовж Другої світової війни до 1954 року, була зумовлена передовсім політичними причинами. Уникнувши репресій і фізичного знищення, системного механізму ідеологічних чисток і політичних переслідувань, вціліла у вирі воєнних подій, українська мистецька еміграція протестувала проти пропагованої в Радянській Україні російськоцентричної моделі національної історичної пам'яті. Ця модель виправдовувала фальсифікування української історії, зокрема і музичної. «Є всі підстави вважати етнокультурний простір УРСР 1950-х років деформованим, – пише культуролог Олексій Зарецький. – “Розлом” проходив між українською “оболонкою”, до якої формувалося іронічно поблажливе ставлення, і винищуваним справді українським “осердям”, між деформованим українським культурним простором і престижним російським (радянським)»¹.

Тому в еміграційному середовищі вкоренилася тенденція, що тривалий час переважала у повоєнному еміграційному дискурсі назагал: культивування і канонізація мистецької спадщини, традицій, цінностей, замкненість на “батьківській культурі”. Така форма збереження «загроженої культури» (за Юрієм Луцьким) була виправдана в середовищі української мистецької еміграції у повоєнні десятиліття. Вона обстоювала національну окремішність, традиційність, історизм на протигагу офіційній культурній політиці материкової України. Через відсутність прямого зв'язку зі

¹ Зарецький О. Українське шістдесятництво у трансформаціях радянської відлиги. *Українська культура XX–XXI ст.: соціоантропологічний аспект* : зб. наук. праць / наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2015. С. 76–77. URL: <http://nndiuv.org.ua/book/zbirn-kult-1.pdf> (дата звернення 5.04.2018).

світом Україна поза своїми межами була представлена в строго цензурованих формах – за влучним визначенням Оксани Пахльовської, «всюдисутнього фольктоталітаризму». «Вилучаючи з історії української культури грандіозний масив її культури давньої та її елітарної модерної культури, перейнятої струмами європейського життя, – пише дослідниця, – легко було нейтралізувати культуру з допомогою фолькклоцентричної інтерпретативної схеми»², що вело до некомунікабельності культури та її блокади.

Тому в мистецькій діаспорі розгорнулася величезна (не з огляду на масштаб, але на несприятливі для неї обставини) праця по репрезентації української культури в іншомовному інформативному просторі та створенні освітніх інституцій як основних засобів комунікації зі світом. З цього огляду мистецька діаспора відіграла потужну компенсаторну функцію, зберігаючи та розвиваючи культурну національну ідентичність супроти процесові акультурації, який вів до повного розмивання поняття національної культури і маргіналізації. Будь-які компроміси трактувалися як зрада національних інтересів і схилення перед чужими зразками. Активно на цьому полі працювали українські музикознавці – З. Лисько, П. Маценко, М. Антонович, В. Витвицький, А. Ольховський. Так, «розкрити очі» Заходу на насильницькі процеси, які відбуваються супроти мистецтва у Радянському Союзі, було головним завданням монографії А. Ольховського «*Music Under the Soviets. The Agony of an Art*» («Музика при радянській владі. Агонія мистецтва»), яка вийшла друком 1955 року. Роман Савицький назвав її «політичним експозе», до кінця 1970-х ця книга була основним підручником з музики ССРСР в Америці, Австралії та Англії, в якому Ольховський характеризує радянську музику як музичну політику тоталітарного диктаторського режиму.

Особливе місце у цьому контексті належить Мирославу Антоновичу, який своїми музикознавчими працями заповнював вакуум у тих ділянках (а це насамперед дослідження церковної музики), котрі протягом років «радянщини» в Україні були вилучені як з практичної площини, так і з музикознавчого дискурсу. Однак Антонович мав ще один не менш важливий культурний «фронт» своєї діяльності, а саме диригентську працю з хорами – Української греко-католицької семінарії в Гіршберзі (під час перебування у 1946–47 роках у пересильному таборі Нового Ульму, Баварія), хором питомців Духовної семінарії в Кулемборзі, 1948–1951 (Нідерланди). В українській пресі того часу неодноразово відзначалася роль семінарійного хору як неофіційного амбасадора України в Голландії, який «розбиває льодовики русофільства», притаманного голландцям. «Зразу Голяндці не знали, хто такі Українці, а якщо вже це ймення було їм відоме, то ціле їхнє знання зводилося до цього, що Українці – це “частина великого російського народу”, що евентуально має якесь своє наріччя, але по суті це Росіяни, які чомусь мають свої сепаратистичні бажання, хоч “чому” Голяндці не знали й тим не цікавилися», – писав О. Купранець, колишній питомець Духовної семінарії в Кулемборзі. І тому хор семінаристів з «понадпересічно добрими голосами» і при «незвичайно жертвенній праці» Мирослава Антоновича виконував, окрім своїх прямих завдань, ще й значно ширші – культурно-просвітницькі.

² Пахльовська О. Система табу як ідеологічна кодифікація псевдоісторії України. *Ave, Europa!* Статті, доповіді, публіцистика (1989–2008). Київ: Пульсари, 2008. С. 98.

Коли 1951 року семінарію в Кулемборзі розформували, М. Антонович здійснив новий амбітний проєкт – створює виключно з голландських співаків хор для виконання літургії візантійського обряду, знаменитий *Візантійський хор з Утрехта*. Головною місією хору мало стати виконання Літургії візантійського обряду, а за ініціативи диригента хор поступово формував і концертну програму, що складалася з українських народних та класичних творів.

Чужоземна преса захоплювалася «слов'янським» характером звучання хору, його глибокою тембральною барвою, яка так різнилася від західної виконавської традиції, українська підкреслювала неоціненне значення хору для промоції української музики на Заході. Українські «Вісті» після концерту хору у Льєжі написали: «Майстерний спосіб виконання пісень, гнучкість звучання, прекрасна динамічність, універсальність репертуару виявили, що хор з Утрехту є одним з найкращих хоро-вих **українських** (!) виділення мос – У. Г.) ансамблів в Західній Європі»³.

Голова Об'єднання українців у Голландії Омелян Кушпета один зі своїх відгуків на концерт хору промовисто затитулював «Пісня промощує шлях політиці», в якому, зокрема, пише: «Д-р Мирослав Антонович [...], мабуть, є єдиним музикологом, який в засаді не втручається до активної політики, а робить культурну пропаганду, що у висліді дає найкращі політичні ефекти»⁴. Справді, якщо концерт хору у двох відділах на Світовій виставці в Брюсселі 21 вересня 1958 року (і не тільки) закінчувався урочистим «Боже великий, єдиний» М. Лисенка, чи не було це політикою, нехай у мистецькому вияві? А рецензент паризької газети *Українське слово* зворушено написав: «Ми не можемо стриматись від висловлення щастя, яке ми відчули, коли після неповторної Марсельєзи, після маєстатичного голляндського гимну пролунало “Ще не вмерла Україна”, і вся добірна публіка з амбасадорами, баронами, професорами, міністрами й іншими достойниками стояли струнко, віддаючи честь гимнові нашої поневоленої Батьківщини, якої духа перемогою можемо назвати і цей концерт і саме існування цього єдиного в історії хору»⁵.

Серед багаточисленних концертів хору особливими для української спільноти були виступи, пов'язані з вшануванням пам'яті Євгена Коновальця на цвинтарі в Роттердамі. Хор питомців Української духовної семінарії з Кулемборга під орудою Антоновича кожного року співав поминальну панахиду на могилі полковника Євгена Коновальця на цвинтарі в Роттердамі (вперше у такій імпрезі М. Антонович брав участь у десятиліття від дня смерті Коновальця, на початку червня 1948 року, і виконував соло у «Плотію уснув»⁶).

Євген Коновалець – перший Голова ОУН – загинув 23 травня 1938 року у Роттердамі від вибуху бомби, злочин був організований радянськими спецслужбами НКВС. Атенатат викликав велике обурення, нідерландська поліція дуже відповідально поставилася до розслідування злочину, хід якого постійно висвітлювався нідерландською пресою⁷. Смерть Є. Коновальця актуалізувала українське питання,

³ Великий концерт в Льєжі. *Вісті*. Бельгія, 15 вересня 1954. С. 2.

⁴ Кушпета О. Пісня промощує шлях політиці. *Шлях перемоги*. 18 березня 1956 року. С. 3–4.

⁵ Жданович О. Утрехтський хор в Парижі. *Українське слово*. 1 травня 1955. С. 6 (1, 6).

⁶ У Десятиріччя Смерті Славної Пам'яті Євгена Коновальця. *Новий шлях*. 9 червня 1948. Ч. 46. С. 8.

⁷ Кушпета О. Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій. Євген Коновалець та його доба. 1974. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 930–956.

пов'язане з ОУН, хоча прокомуністичні кола відверто просували у своїй пресі версію про «фашистську змову». Одна з віденських газет, коментуючи загибель Є. Коновальця, писала: «Починаючи з 1923 року, Голландія є одним з центрів НКВД. В очах Москви Голландія є просто ідеальною оперативною базою для агентури НКВД. За кордоном агенти НКВД використовують, як відомо з досвіду, особливо часто голландські документи, що підроблені у Москві. НКВД має своїх агентів у голландських профспілках та робітничих товариствах»⁸.

Від 1950 року Служби розвідки Головного розвідувального управління Міністерства державної безпеки СРСР (переформатованого КГБ) були акредитовані Міністерством закордонних справ Нідерландів, розміщені в посольстві СРСР як «нормальні» дипломати, і офіційно працювали в посольстві Радянського Союзу в Гаазі. Нідерландські спецслужби намагалися запобігати їх діяльності, але зазвичай це відбувалося тихо, щоб не обтяжувати двосторонні дипломатичні відносини між Радянським Союзом і Нідерландами⁹. І хоч самі голландці стверджують про незначну кількість виявлених спецоперацій порівняно з іншими країнами Західної Європи, все ж присутність радянського «невсипущого» ока була відомою. А для українців, які емігрували під час війни як політичні біженці – і тривожною.

У серпні 1950 року зовнішня розвідка Міністерства державної безпеки СРСР попередила МДБ УРСР про те, що з 1948 року в голландському містечку Кулемборг біля Утрехта в католицькому монастирі відкрився філіал «Руссікума»¹⁰ з метою спеціальної підготовки молодих українців – католицьких і уніатських священників – для виконання місії в Радянській Україні¹¹. Відповідальними за цю місію називають єпископа Івана Бучка¹², ректора о. митрата Василя Лабу¹³ та о. митрата Олександра

⁸ Кучерук О. Роттердам – 23 травня 1938 року (До річниці загибелі Голови ОУН Євгена Коновальця). *Історія УВО та ОУН У 1920–1939 рр.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. Збірник 17. URL: http://shron3.chtyvo.org.ua/Kucheruk_Oleksandr/Rotterdam_23_travnia_1938_roku_do_richnytsi_zahybeli_holovy_OUN_Ye_Konovaltsia.pdf (дата звернення 20.06.2020).

⁹ Russen spioneren al sinds jaren 1950 in Nederland. *Geschiedenis magazine*. 16 жовтня 2018 р. <https://geschiedenismagazine.nl/russen-spioneren-al-in-1950-in-nederland> (дата звернення 24.06.2020).

¹⁰ «Руссікум» (лат. *Pontificium Collegium Russicum*) – католицький навчальний заклад в Римі, організований папою Пієм XI у 1929 році з метою збереження і захисту віри в Радянському Союзі, який готував священників візантійського обряду.

¹¹ Веденев Д. Атеисты в мундирах. Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Litres 2017. URL: https://books.google.com.ua/books?id=TQajDgAAQBAJ&hl=uk&source=gbs_navlinks_s (дата звернення 24.06.2020).

¹² Іван Бучко (1891–1974) – архієпископ української греко-католицької церкви, 13 грудня 1947 р. іменований Апостольським Візитатором Українців Католиків в Західній Європі. В роках 1923–1928 був професором Богословської Академії у Львові, перший ректор і організатор Малої Семінарії від 1922 р.

¹³ Василь Лаба (1887–1976) – священник, доктор богослов'я, дійсний член НТШ. У 1926–1932 рр. був віце-ректором Львівської семінарії. У 1945 р. емігрував на Захід, став засновником і ректором Української духовної семінарії у Гіршберзі, з 1950 – генеральний вікарій Едмонтонської єпархії в Канаді. Й. Сліпий високо цінував В. Лабу як душпастиря та богослова і був з ним у товариських стосунках.

Малиновського¹⁴. Оскільки радянські спецслужби вважали ліквідацію УГКЦ одним із своїх головних оперативно-службових досягнень повоєнного періоду, увага до цієї інформації була особливою. УГКЦ вважали «потенційною агентурою Ватикану і опорною базою українських націоналістів»¹⁵, а особу Йосипа Сліпого в заслання за кількома справами «розробляло» до двох десятків агентів.

Зі всіма духовними особами, згаданими у донесеннях, а також з митрополитом Андреем Шептицьким, М. Антонович був близько знайомий ще з часів навчання у Малій семінарії Львівської богословської академії, ректором якої був Йосип Сліпий. Їх перша зустріч на Заході відбулася 1969 року в німецькому Ганновері, де Блаженніший відправляв Службу Божу за участю *Візантійського хору* під управою М. Антоновича. На запрошення Й. Сліпого *Візантійський хор* Антоновича співав на посвяченні церкви св. Софії, головної української святині в Римі. Саме Йосиф Сліпий запросив М. Антоновича викладати церковну музику в заснованому ним 1963 року Українському католицькому університеті імені св. Климентія Папи (УКУ) в Римі, де планував організувати Інститут церковного співу та музики. 1969 рік – зустріч із Патріархом Йосифом Сліпим у Німеччині: хор співав 20 і 21 вересня 1969 року Службу Божу в Ганновері й Гільдесгаймі та дав на честь гостя окремий концерт. Ще одна зустріч із Патріархом Йосифом Сліпим відбудеться в листопаді 1976 року, коли він відвідає Голландію: велична Служба Божа за участі Патріарха в кафедральному соборі Утрехта зібрала українських вірних з Голландії, Бельгії та Франції. Після Служби у проповіді Патріарх Йосиф привітав *Візантійський хор* з 25-літнім ювілеєм, відзначивши його особливі успіхи, а потім відбулася урочиста вечера в присутності української громади й *Візантійського хору*. Квіти Патріархові у знак вдячності подарувала 13-літня донька диригента Мирослава Антонович. Смерть Блаженнішого була важким ударом для Антоновича: «Це була одинока людина на світі, – писав Антонович, – до якої я почував не тільки подив, але безмежну пошану та емоційний зв'язок, що його звичайно означають профанованим сьогодні словом “любов”».

Відомо, що спецслужби активно працювали проти закордонних центрів УГКЦ, про що свідчить, зокрема, операція «Конклав» із дискредитації Йосипа Сліпого: доповідна записка про хід цієї операції була направлена особисто першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому 9 лютого 1988 (!) року. Тому безсумнівно, що всі особисті контакти Й. Сліпого, зокрема з М. Антоновичем, пильно відстежувалися.

Ще одна постать, з якою М. Антонович був знайомий і яка не могла не викликати зацікавлення радянських спецслужб, – сотник армії УНР Модест Семирозум, один із командирів бою під Крутами. 10 березня 1952 року проводилась служба у великій парохіальній церкві Гільверсуму, після якої Антонович записує у своєму щоденнику: «у церкві було кількох українців, а між ними полковник Семирозум з родиною. Після Літургії при каві згадали старі часи»¹⁶. Життєва історія М. Семирозума нелегка і донедавна мала багато білих плям. Виїхавши за кордон після приходу

¹⁴ Олександр Малиновський (1889–1957) – священник, у 1926–1937 рр. віце-ректор Львівської семінарії, у 1946–1950 рр. ректор Української католицької семінарії у Гіршберзі. Від 1950 р. – генеральний вікарій апостольського візитатора Івана Бучка у Великобританії, від 1954 р. – домашній прелат папи Пія XII.

¹⁵ Веденев Д. Атеисты в мундирах. Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины.

¹⁶ Щоденник М. Антоновича. С. 17.

більшовиків 1939 року, він потрапляє в руки гестапо і до закінчення війни знаходиться в концтаборі в Австрії. Разом із донькою, котра вийшла заміж за голландця, він переїжджає в Голландію, у м. Гільверсум. Там стає співзасновником Об'єднання українців в Голландії, кількаразово обирається головою цієї організації, очолював Союз українських ветеранів Голландії¹⁷. Саме Модест Семирозум був одним із організаторів зустрічі очільників трьох націоналістичних організацій: С. Бандери, А. Мельника і Д. Ребет під час ювілейних урочистостей, присвячених двадцятиліттю пам'яті Коновальця на його могилі на цвинтарі Кросвік у Роттердамі.

Виступ Степана Бандери на могилі Євгена Коновальця.
Поряд – хористи Візантійського хору. Роттердам, 23 травня 1958 року

Відзначення 1958 року двадцятиліття пам'яті Євгена Коновальця було особливим – вперше в урочистостях, на які з'їхалися українці з різних країн Європи і навіть з-за океану, приймали участь Степан Бандера, Андрій Мельник і Дарія Ребет. Це був добре організований імпрезантийний захід, десятки людей несли вінки з квітів, за ними йшли співаки хору в національних українських строях, далі Панахида і промови: після представників католицької і православної церков слово взяв Степан Бандера. Вперше Антонович мав можливість зблизька побачити натхненника й організатора українського націоналістичного руху – Степана Бандеру – і був вражений його особистістю, що випромінювала «непересічну силу-енергію»: «Говорить спокійно, але палко. Його руки ледве помітно здригаються час до часу, зраджують деяку нервозність і інтенсивність переживань. На мене він зробив глибоке враження як своєю промовою, так і своєю особистістю і своєю поведінкою. Я зрозумів, чому він має так багато ворогів: він засильний, щоб біля нього пройти байдуже, не відчуваючи його непересічності»¹⁸.

¹⁷ Юрій Юзич. Модест Семирозум – забутий командир бою під Крутами.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/01/29/153597/> (дата звернення 24.06.2020)

¹⁸ Антонович М. Щоденник. Запис від 28 травня 1958 року. С. 293.

Після закінчення Панахиди С. Бандера підійшов до Антоновича, висловив своє захоплення співом і розпитував про хор – про успіхи, виступи та ін.: «говорить спонтанно, без якоїсь пози чи офіційщини, з якими мені часто приходиться зустрічатися при подібних нагодах. [...] І що для мене найбільш цінне і приємне, а з чим я дуже рідко зустрічаюся: він повністю свідомий того, що голляндці занесуть українську пісню, а з нею вістку про Україну туди, куди для українців, для українського хору шлях замкнутий перегородами політичних кон'юктур і промосковською орієнтацією великої частини західного світу»¹⁹.

Очевидно, що цей урочистий захід викликав особливу увагу радянських спецслужб, саме там, на могилі Коновальця, вперше побачив С. Бандеру агент КДБ Богдан Сташинський, від руки якого через рік очільник українського визвольного руху загине. А співаки *Візантійського хору* були переконані, що хор перебуває у чорному списку по іншу сторону «залізної завіси», бо виступав на «політичній маніфестації» в травні 1958 року, і багато членів хору були тим збентежені. Хористи намагалися бути поза політикою, тому не обговорювали політичні питання, а підкреслювали, що воліють співати українські пісні і в такий спосіб пізнавати життя українців²⁰. Які слова знаходив Антоновича для своїх «нейтральних» хористів – невідомо, однак щороку *Візантійський хор* виступав на могилі Коновальця, хоч урочистості, які там відбувалися, зокрема мистецькі заходи, мали виразне політичне забарвлення. Антонович усвідомлював, що його активна проукраїнська позиція в русофільній, хоч і прихильній до українців, Голландії не може не привертати увагу невидимих «приятелів», але навіть у своїх особистих документах про це згадує лише натяками. У листах до П. Маценка наполегливо просить не публікувати про нього жодної інформації, яка б стосувалася його життя до переїзду в Голландію: страх бути насильно репатрійованим в Україну, що було рівноцінно фізичному знищенню, довгі роки переслідував українських емігрантів, які постійно відчували за собою негласний нагляд. Про це пише Павло Маценко на початку 1980-х: «В Україні пильно слідкують за роботою українців у вільних країнах, у них повно агентів й часом не знаєш, з ким говориш?! Колись писав мені О. З. Мінківський²¹ (він помер), що бачив мій файл в “Адресному столі” (напевно в КГБ) і в ньому знайшов мої адреси, починаючи з України й далі по світі, та, що особливе, – всі вирізки з преси моїх дописів і, навіть, під псевдами [...]. Там за нами дивиться досить очей»²².

Людина завжди стоїть перед проблемою вибору, але лише можливість вільного вибору свідчить про свободу – дії, вчинків, рішення, відповідальності за нього. Це внутрішня потреба людини самій визначати свої долю, сказати велике Так або велике Ні, коли наступить їх час, якими б не були наслідки. Вибір, який зробив Мирослав Антонович на початку своєї діяльності в Нідерландах, був здійснений природньо, а водночас дуже рішуче, незважаючи на можливі загрози, інформація про які на сьогодні схована у московських архівах радянських спецслужб.

¹⁹ Антонович М. Щоденник. Запис від 29 травня 1958 року. С. 294.

²⁰ K. v. d. Zwierv. Oekraïners uit Utrecht al zingend door Europa. *Het Vrije Volk*. 18 Juni 1964. P. 8.

²¹ Олександр Мінківський (1900–1979) – український хоровий диригент, художній керівник і головний диригент Київської капели бандуристів, професор Київської консерваторії.

²² Маценко П. Лист до М. Антоновича від 3 березня 1980 року. *Архів М. Антоновича*. [Листування]. Арк. 1. Машинописний оригінал.

Uliana Hrab. Targeted by the secret services: honoring the memory of Ye. Konovalts in Rotterdam and the Byzantine Choir of M. Antonovycz.

The participation of the Byzantine Choir of M. Antonovycz in the celebrations dedicated to the memory of the leader of the OUN Yevhen Konovalts in Rotterdam is considered. It turns out that the Soviet secret services monitored the activities of the Ukrainian Theological Seminary in Kulemborg, where M. Antonovycz worked with the choir of seminarians, as well as a number of well-known figures in the Ukrainian church and political environment with whom he was closely acquainted. Awareness of the secret surveillance of the secret services did not influence the choice of M. Antonovycz, who attracted Dutch choristers to Ukrainian artistic and political actions, thus attracting the wider attention of the European community.

Key words: *Ukrainian emigration, M. Antonovycz, E. Konovalts, Byzantine choir, Soviet special services.*

Література

1. Антонович М. Щоденник. Автограф та машинописний оригінал. 339 с.
2. Веденеев Д. Атеисты в мундирах. Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Litres 2017. URL: https://books.google.com.ua/books?id=TQajDgAAQBAJ&hl=uk&source=gbs_navlinks_s (дата звернення 24.06.2020).
3. Великий концерт в Льежі. *Вісті*. Бельгія. 15 вересня 1954. С. 2.
4. Жданович О. Утрехтський хор в Парижі. *Українське слово*. 1 травня 1955. С. 6 (1,6).
5. Зарецький О. Українське шістдесятництво у трансформаціях радянської відлиги. *Українська культура XX–XXI ст.: соціоантропологічний аспект* : зб. наук. праць / наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2015. С. 76–77. URL: <http://nndiuv.org.ua/book/zbirn-kult-1.pdf> (дата звернення 5.04.2018).
6. Кучерук О. Роттердам – 23 травня 1938 року (До річниці загибелі Голови ОУН Євгена Коновальця). *Історія УВО та ОУН у 1920–1939 рр.* Збірник 17. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. URL: http://shron3.chtyvo.org.ua/Kucheruk_Oleksandr/Rotterdam_23_travnia_1938_roku_do_richnytsi_zahybeli_holovy_OUN_Ye_Konovaltsia.pdf (дата звернення 20.06.2020)
7. Кушпета О. Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій. *Євген Коновалець та його доба*. 1974. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 930–956.
8. Кушпета О. Пісня промощує шлях політиці. *Шлях перемоги*. 18 березня 1956 року. С. 3–4.
9. Маценко П. Лист до М. Антоновича від 3 березня 1980 року. *Архів М. Антоновича*. [Листування]. Арк. 1. Машинописний оригінал.
10. Пахльовська О. Система табу як ідеологічна кодифікація псевдоісторії України. *Ave, Europa!* Статті, доповіді, публіцистика (1989–2008). Київ: Пульсари, 2008. С. С. 83–100.
11. У Десятиріччя Смерті Славної Памяті Євгена Коновальця. *Новий шлях*. 9 червня 1948. Ч. 46. С. 8.
12. Юзич Ю. Модест Семирозум – забутий командир бою під Крутами. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/01/29/153597/> (дата звернення 24.06.2020).
13. K. v. d. Zwiëp. Oekraïners uit Utrecht al zingend door Europa. *Het Vrije Volk*. 18 Juni 1964. P. 8.
14. Russen spioneren al sinds jaren 1950 in Nederland. *Geschiedenis magazine*. 16 жовтня 2018 р. <https://geschiedenismagazine.nl/russen-spioneren-al-in-1950-in-nederland> (дата звернення 24.06.2020).

